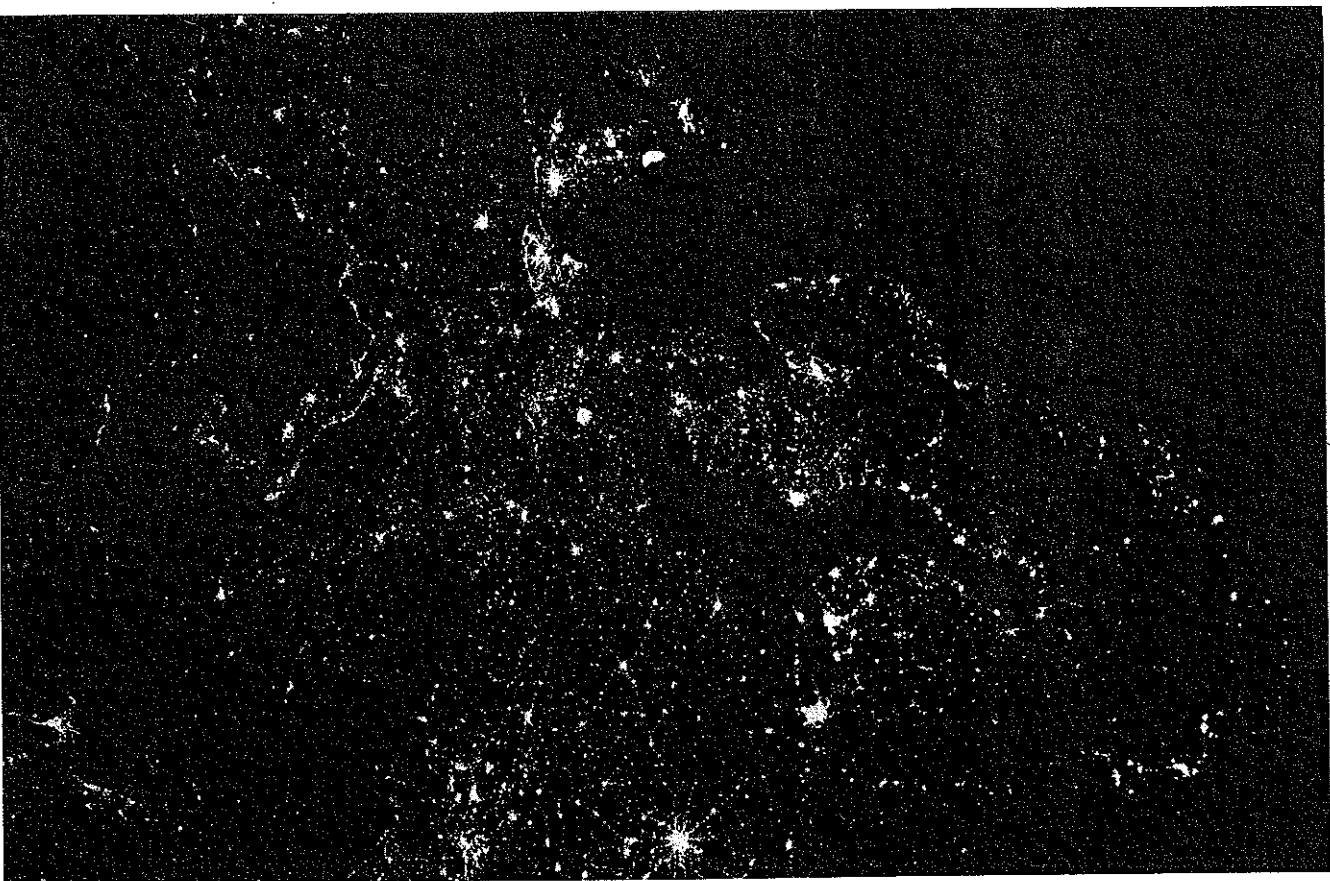

Rostoucí národní důchod a blahobyt těchto zemí se promítl do změn ve struktuře spotřeby obyvatel. A to mělo důsledky také ve struktuře zaměstnanosti. S rostoucími průměrnými příjmy domácností se zvyšoval podíl výdajů za služby, takže rostl význam služeb a relativně klesal význam výroby zboží. To vše bylo umožněno růstem produktivity práce jak v průmyslu, tak i v zemědělství, růstem, který byl převážně důsledkem technického pokroku. Takový vývoj vedl k snižování podílu lidí pracujících v tzv. primárním a sekundárním sektoru národního hospodářství jednotlivých evropských zemí. Tato strukturální změna silně ovlivnila vývoj měst. Ze statistických rozborů údajů pro nejvyspělejší země Evropy vyplývá, že růst měst byl v těchto zemích z větší části už na začátku 20. století vyvolán nikoli růstem pracovních příležitostí v průmyslu, nýbrž ve službách. A to bylo na kontinentě, velmi důležitě. Rostl především počet lidí lidí v průmyslu než jiné světadíly, velmi důležitě. Rostl především počet lidí pracujících v dopravě, spoji, obchodu, výchově, zdravotnictví, sociálních službách, ale i ve správě a peněžnictví. Roli lokomotivy růstu měst a urbanizace přestával tudíž plnit průmysl a začal přejímat sektor služeb. Zprvu se to projevvalo v největších městech a později i v dalších.

Bez ohledu na variabilitu evropských typů industrializace a urbanizace lze na základě vývoje v období 1890–1930 odhalit obecnou základní tendenci. Poměrně úzká spojitost mezi industrializací a urbanizací, kterou se vyznačovaly první fáze obou těchto procesů, se právě na začátku 20. století, tedy v době, kdy bylo dosaženo poměrně vysoké míry urbanizace – měřeno nejjednodušeji podílem obyvatelstva bydlícího ve městech – uvolnila. Růst jednotlivých měst ani soustřeďování obyvatelstva do měst se však ani při stagnaci nebo úbytku zaměstnanců v průmyslu nezastavil a přímý vztah mezi stupněm urbanizace a podílem pracovníků v průmyslu přestal tudíž platit. Urbanizace pokračovala, ale příčinou koncentrace činnosti a lidí se stal rozvoj služeb – terciárního sektoru.

Avšak i v této fázi urbanizace, která se projevovala především rozvolňováním měst, rychlým růstem předměstí a vytvářením městských aglomerací, pokračovala koncentrace v měřítku celých městských regionů. Městské regiony, často včetně menších měst v okolí metropolit, rostly, zvětšovaly počet obyvatel a stále přitahovaly průmysl a služby. Novým rysem této fáze bylo ovšem „vyprazdňování“ vnitřních částí měst a růst jejich okrajů a vnějších zón. Současně s tímto strukturálními změnami uvnitř městských regionů probíhaly i další změny, změny ve skladbě obyvatelstva, ve způsobu bydlení a života těchto suburbanizovaných pásem apod. Podrobně se tímto změnami zabývala dnes už poněkud zapadlá studie o doměšťování pražského okolí, kterou zpracovala katedra sociologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v třicátých letech minulého století pod vedením Zdeňka Ullricha.⁴¹ V odborné literatuře se této fázi urbanizačních procesů říkálo metropolizace. Je třeba zdůraznit, že tento prosto-

Evropská města v noci (snímek ze satelitu)

rový vzorec si zachovávala evropská urbanizace nejen do začátku 2. světové války, ale pokračovala v něm i v prvních desetiletích po válce. Zlom a vstup do další fáze nastal v nejrozvinutějších zemích západní Evropy na začátku sedmdesátých let. V té době se také začaly výrazněji rozcházet procesy urbanizace v socialistických zemích sovětského bloku a v západní Evropě.

Velký obrat

V roce 1902 nacetl velký anglický autor H. G. Wells v knize *Anticipace* jasněji vějí než kdokoli jiný v té době, co se stane v budoucnosti s evropskými městy: „Železnici zplozená obří města jsou ... s největší pravděpodobností ... určena k takovému procesu rozdělení a rozptýlení, že se to bude v dohledné době rovnat téměř jejich vyhlazení. Budoucí města ... budou představovat novou a zcela odlišnou fázi rozmístění lidí. Město se rozšíří tak, že zabere značná území venkova a převeze rovněž znaky toho, co je nyní venkovem. Venkov zase nabude mnoha rysů města. Starý protiklad ... přestane existovat, hraniční přechody mezi nimi úplně zmizí.“⁴²

Kdybychom s tímto citátem srovnali názory odborníků z šedesátých let, tedy z doby těsně předtím, než se v západní Evropě projeví první příznaky změny, kterou na začátku století intuitivně odhadl Wells, překvapila by nás setrvačnost jejich názorů. Počítali s tím, že i nadále bude pokračovat koncentrace lidí i činnost do městských regionů a že se bude rychle vyvíjet venkov a větší na malých městech položených mimo metropolitní oblasti. Začátkem sedmdesátých let 20. století však nastal nepředvídaný a důležitý obrat v dosavadním vývoji celého osídlení. Je možné, že se bude v budoucnosti jeho význam srovnávat se začátky klasické industriální urbanizace.

V čem spočíval tento obrat? Podívejme se nejdříve na jeho hlavní znaky z hlediska demografického, z hlediska rozmístění obyvatel a z hlediska pracovních příležitostí.

Nezanedbatelnou podmínkou změny byla skutečnost, že se v západní Evropě v té době zastavil populační růst a v několika zemích začalo už obyvatel ubývat. Pro další růst metropolitních oblastí nebyli lidé, neboť zároveň začala klesat migrace obyvatelstva z venkova. Demografická data z té doby však ukazují na ještě důležitější změnu v dosavadních trendech, které byly chybně považovány za jakési přírodní zákony urbanizace v průmyslově rozvinutých zemích. Procesy koncentrace obyvatelstva do velkých měst a metropolitních oblastí se v podstatě zastavily a začala růst malá města. Údaje z Francie a skandinávských zemí z tohoto období navíc ukazovaly, že se růst projevil v obcích s 500–1 000 obyvatel. Výjimkou byly pouze některé jihu evropské země s méně rozvinutým průmyslem a velkým podílem obyvatelstva na venkově a v země-

dělství, například Řecko nebo Portugalsko. V silně urbanizovaných zemích přitom pokračovalo vyklidňování vnitřních i okrajových částí největších metropolit. Ale i v měřítku celostátním, tj. ve vztazích mezi regiony, se v té době změnil trendy. Zastavila se koncentrace obyvatelstva do starých rozvojových regionů a celkový vývoj směřoval k větší rovnovážnosti. Nejzajímavější na celé této změně je to, že probíhala jak v době hospodářského růstu, tj. už před rokem 1973, tak i v době hospodářské recese po roce 1974.

Až do roku 1970 rostl v různé míře počet pracovních příležitostí ve všech velikostních kategoriích měst. Data z Nizozemí však ukázala, že zaměstnanost obecně začala rychle klesat v největších metropolitních oblastech a o něco pomaleji ve středně velkých městech. V Dánsku došlo k podobnému vývoji, dokonce rostl počet míst v průmyslu i v obcích s méně než 1 000 obyvatel. Ve velkých městech klesal zejména počet pracovních míst v průmyslu. Počet míst ve službách rostl ve všech velikostních skupinách měst, ale nejrychlejší byl v městech malých, kde žilo méně než 20 000 obyvatel. Přesto přeměna měst z měst průmyslových na města služeb, tj. na města postindustriální, probíhala nejrychleji ve velkých metropolitních oblastech. Jejich vnitřní a okrajové části ztratily průmysl a staly se oblastmi s převahou práce ve službách. Stručně bychom mohli situaci v průmyslu charakterizovat takto: průmysl se začal v metropolitních oblastech nejdříve stěhovat z jejich vnitřních částí na periferie a později z metropolitních oblastí do malých měst v jiných regionech země. Navíc taková odvětví průmyslu, jako je ocelářství, loděnice, těžké strojírenství či textilní průmysl, začala upadat a byla obecně redukována a nahrazována buď modernějšími odvětvími – elektronikou, lehkou chemií, výrobou lékařských a jiných přístrojů apod. –, anebo službami pro výrobu či pro obyvatelstvo. V řadě zemí, například ve Velké Británii, to byl začátek radikální deindustriální, která přeměnila jak celou zemi, tak i její města.

Kromě toho se významně změnila i vnitřní organizace jak průmyslových, tak servisních firem. Především se jednotlivé činnosti firem rozpojily. Řízení, výzkum, vývoj a výroba se často soustřeďují na různých místech. Velká města si zachovávala především řídicí složky a také výzkum, i když v sedmdesátých letech ojedinele docházelo také ke stěhování těchto neprodukcí složek do malých měst.

Změnily se však i další faktory, které ještě v nedávné minulosti koncentrovaly výrobní činnosti do větších měst. Důležitým motivem budování velkých průmyslových závodů byl princip ekonomie z rozsahu: čím větší série se vyrábí, tím levnější může být výrobek. To vyústilo v názor, že velké továrny jsou hospodárnější. A velké továrny se častěji nacházely právě ve velkých městech. Představa o výhodách plynoucích z ekonomie rozsahu se však v důsledku změn v technologiích, v organizaci odbytu a změn v názorech na řízení podniků začala opouštět. Výsledkem byl mimo jiné růst podílu malých firem a závo-

dit. To samozřejmě spíše posilovalo decentralizaci a dekoncentraci průmyslové výroby.

Podobně tomu bylo i s tzv. aglomeracími výhodami, tj. s výhodami vyplývajícími z blízkosti k jiným průmyslovým odvětvím, k obslužným a obchodním službám, výzkumu atd. Ekonomové mají pro aglomerační výhody termín externalita. Význam externalit vzhledem ke klesajícímu významu transportních a komunikačních nákladů v průmyslové výrobě se rovněž začal snižovat. A to opět souhrnně znamenalo posílení decentralizačních a dekoncentračních faktorů. Průmysl mohl tudíž velmi dobře existovat i v malých městech, dokonce i ve venkovských obcích. Často k tomu přispěly i další podmínky. V původně periferních regionech západoevropských zemí byla často lepší nabídka průmyslových dělníků, kteří byli stabilnější, kooperativnější, ochotnější přistoupit na nižší mzdy než v metropolitních vysoce urbanizovaných oblastech a kteří často nebyli také odborově organizováni. Zlepšené možnosti dopravy a komunikace se světem zvyšovaly šance získat do dříve periferních oblastí i odborné řídící a technické pracovníky. Nemalou roli tedy sehrálo zlepšování školství v malých městech řady západoevropských zemí a lepší životní prostředí těchto měst.

Na obrát k dekoncentraci městského osídlení působila také rostoucí role služeb, terciárního sektoru národního hospodářství. Někteří autoři, například Jonathan I. Gershuny nebo Hartmut Häussermann a Walter Siebel,⁴³ hovoří v této souvislosti o terciarizaci nebo o společností služeb a o jejich účincích na prostorové uspořádání společnosti. Není pochyb o tom, že proměna industriálních společností ve společnosti služeb působí na soudobé procesy urbanizace a na vnitřní uspořádání měst velmi silně. Zjistit přesně, jak působí, však není snadné, neboť služby jsou nesmírně různorodým souborem aktivit, často s protichůdnými účinky. Zejména chceme-li poznat jejich prostorové efekty, musíme diferencovat mezi jejich jednotlivými kategoriemi. V některých evropských zemích, například ve SRN, se jejich působení pečlivě zkoumalo a závěry z těchto výzkumů lze do značné míry považovat za indikativní pro větší část Evropy, zejména pro tu, která má podobnou hustou síť sídel.

Důležité je rozlišení služeb pro výrobu a pro spotřebu, tedy pro podniky a pro obyvatelstvo. Třebaže obě kategorie v posledních několika desetiletích rychle rostou, rychle expandující kategorií jsou především služby pro podniky a pro průmysl. A protože přírůsteky pracovních míst ve službách jsou podstatně větší než v průmyslu, stal se také vývoj rozmištnění služeb závažnějším faktorem formování osídlení než vývoj průmyslu, ve kterém v Evropě pracuje jak relativně, tak už i absolutně podstatně méně lidí než na začátku sedmdesátých let. O růstu významu služeb svědčí údaje ze dvou rozdílných evropských zemí. Roku 1970 bylo ve Švédsku ve službách zaměstnáno 53,5 % ekonomicky aktivních lidí, roku 1990 se tento podíl zvýšil na 67,5 %. V SRN, která v Evropě repre-

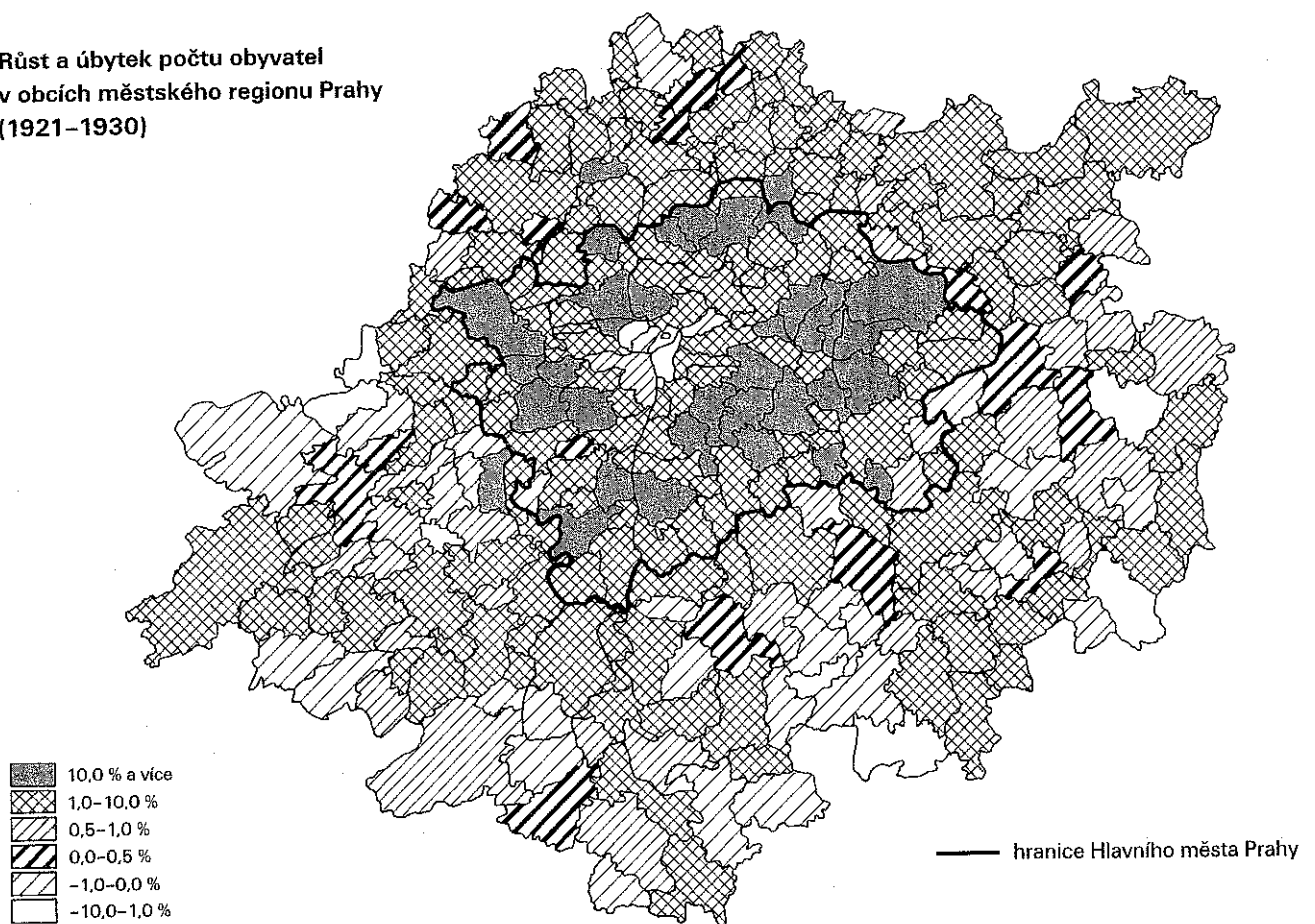
zentuje země s nadměrným zastoupením průmyslu v ekonomice, stoupl ve stejném období podíl zaměstnanců ve službách z 42 % na 56,8 %. V USA, které jsou v tomto ohledu předobrazem dalšího vývoje v Evropě, v roce 1990 pracovalo 71 % lidí ve službách; dnes to bude nepochybně už 75 %.

Průmysl a nepřímými důsledky těchto změn v struktuře osídlení byly čtyři trendy. Prvním je desurbanizace, tj. klesající význam městských aglomerací a rostoucí role území mimo tyto aglomerace. Druhým je pokračování dekoncentrace uvnitř městských aglomerací, tedy pokračování suburbanizace. Oběma těmito procesům je společně rozvolňování činnosti budov, infrastruktury a lidí v urbanizovaných prostorech. Ty už téměř úplně – kromě vnitřních částí měst – ztratily svou kompaktnost z 19. a počátku 20. století. Formuje se tak nová městská krajina, ve které se střídají přírodní prvky s obytnými územími, budovami nového průmyslu, administrativy, s nákupními středisky, sportovními a rekreačními zařízeními a která je protkána množstvím komunikací pro auta. V Německu se taková nová městská území označují přilehavě „městská kaše“. Komentátoři, kteří v takovém vývoji vidí kladné stránky, hovoří o regionálním městě.

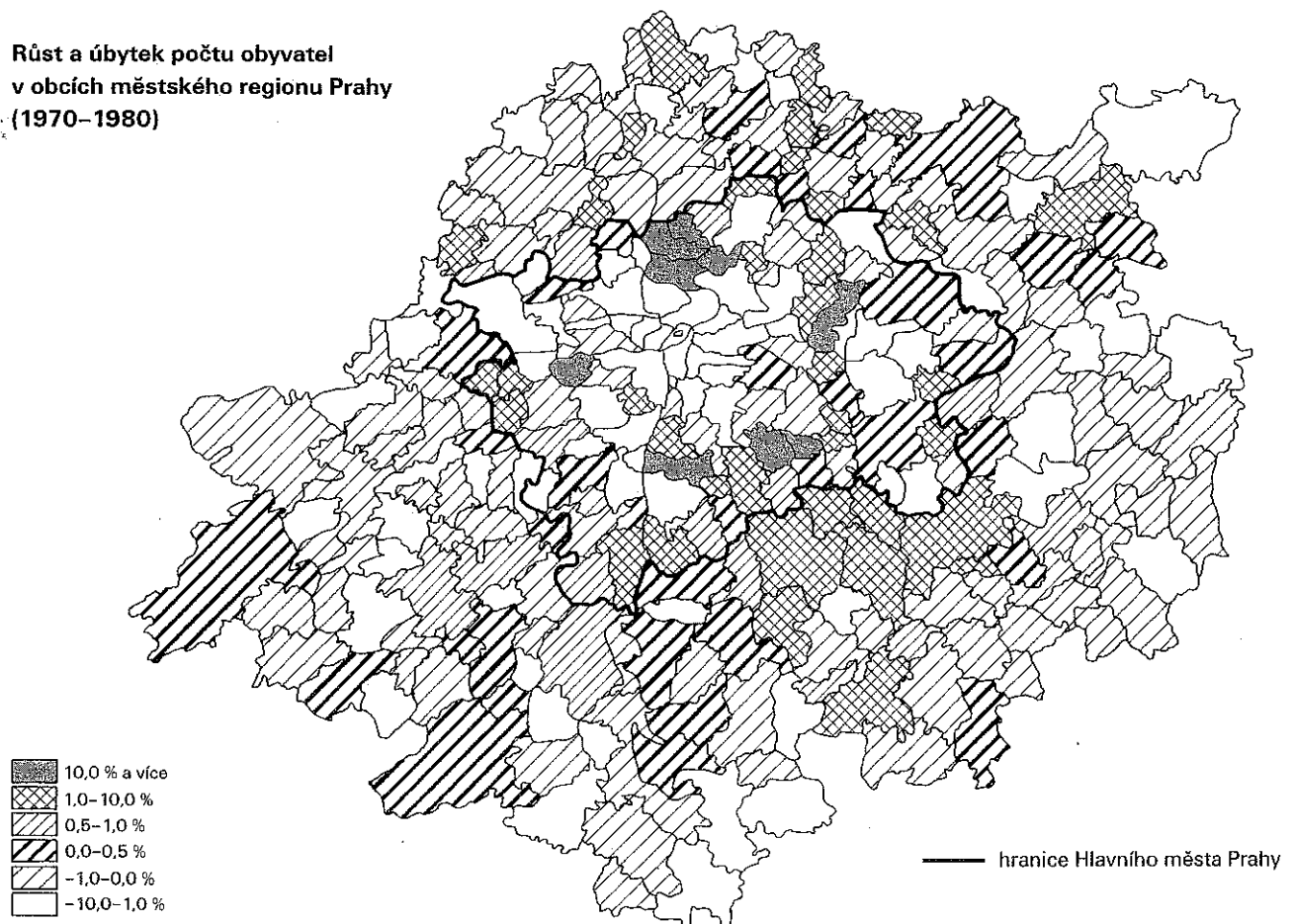
Vedle těchto dvou, v podstatě prostorové-dekoncentračních a homogenní-zujících, trendů vedly změny sektorové struktury hospodářství zahájené v sedmdesátých letech také ke vzniku dvou tendencí, které vyvolávají sociální napětí. První lze označit jako hierarchizaci regionů. Staré průmyslové oblasti, které vznikly na bázi hutí, těžkého strojírenství, chemie či loděnic nebo ve kterých byl soustředěn textilní průmysl, začaly upadat a v mnoha z nich původní průmysl zcela zanikl. Příkladem může být osud slavných loděnic na řece Clyde v okolí Glasgowa či čemých oceláren v Porúří a v Lotrinsku. Města však zůstala, i když ztratila mnoho obyvatel. Ti, kdo zůstali, jsou na tom však z hlediska příjmu, kvality prostředí, vybavení službami a infrastrukturou hůře než ti, kdo žijí v nově vznikajících průmyslových regionech, jejichž základem jsou především výrobní služby a nová odvětví průmyslu. Vzniká tak nová sídelně-regionální hierarchie a někdy také sociální a politické napětí mezi starými a novými průmyslovými oblastmi. V Německu je to známy rozdíl mezi bohatnoucím jihem země a chudnoucím severem, v Anglii mezi bohatým londýnským regionem a celým jihovýchodem na jedné straně a starými průmyslovými oblastmi střední a severní Anglie na straně druhé. Když britští autoři, jako například Peter Walters Daniels, popisují tento vývoj, kdy souběžně vznikají nové regionální hierarchie v důsledku soustředování nových prvků ekonomie v určitých částech země a zároveň postupuje dekoncentrace uvnitř těchto prosperujících regionů, hovoří výstižně o „koncentrované decentralizaci“.⁴⁴

K tomu všemu je zapotřebí připočítat další změny, patrnou i ve vysoce urbanizovaných zemích, ve Francii, Velké Británii nebo Španělsku. Je jí vznik vnitř-

Růst a úbytek počtu obyvatel
v obcích městského regionu Prahy
(1921-1930)

Růst a úbytek počtu obyvatel
v obcích městského regionu Prahy
(1970-1980)

ních periferií, tj. oblastí, které nebyly v minulosti industrializovány a ani v současnosti se z nich nestaly nové rozvojové regiony. Většinou jde o území stranou rozvojových os, o území se špatnými podmínkami pro rozvoj moderního zemědělství a bez příslušnosti pro nový průmysl a služby. Tyto vnitřní periferie, například část střední Francie nebo španělská provincie Galicie, jsou jakýmsi hospodářským a sociálním protikladem rozvíjejících se a bohatoucích regionů. Města v těchto vnitřních periferiích většinou stagnují anebo upadají. Tomuto jevu zveřejňování protikladů mezi regiony se obvykle říká polarizace.⁴⁵

Posledním faktorem, který přispěl k obratu sedmdesátých let, byly změny v umísťování nové bytové výstavby. Šlo v podstatě o pokračování a rozšíření tendence, která začala v poměrně vzdálené minulosti, tj. pokračování v suburbanizaci a stěhování lidí na okraje či za okraje měst. Nové bylo to, že díky rostoucí životní úrovni stále většího počtu domácností a také díky politice podporující výstavbu rodinných domů se v řadě zemí zvyšoval počet těch, kdo mohli uskutečnit své preference. Z čemž stoupl o preferovaných formách bydlení vyplývá, že převážná většina obyvatel západní Evropy si přeje bydlet v rodinných domech se zahradou a v územích s nízkou hustotou zástavby. Tyto preference byly posilovány tím, že v mnoha západoevropských městech, zejména velkých, se zhoršovala kvalita vnějšího i sociálního prostředí (znečištění ovzduší, hluk, zločinost aj.) a přitom v hodnotových orientacích širokých vrstev obyvatelstva současně rostl význam připisovaný dobremu životnímu prostředí. Situace menších obcí, tj. jejich izolace a zanedbanost, se začala také zlepšovat – díky šíření telefonů, vlastnictví aut, televizi a služeb.

Nová na situaci v sedmdesátých letech byla skutečnost, že plochých výhodných pro bytovou výstavbu v předměstských velkých měst zbylo už málo a jejich ceny rychle stouply. Proto se nové rodinné domy začaly stavět i ve vzdálenějších malých sídlech s výrazně nižší cenou půdy. V mnoha případech si ti, kdo se rozhodli nebydlet ve vnitřních částech městských aglomerací, kupovali staré domy, venkovské domy, farmářské usedlosti a přestavovali je. Tyto vzdálenější a často malé obce lákaly zejména lidi z profesí s volnějším časovým pracovním režimem – univerzitní učitele, výtvarníky, návrháře, žurnalisty apod. A protože skupina těchto lidí se zvejšovala, rostla i poplávka po bydlení v těchto nových lokalitách. Dojíždění za prací – většinou soukromými vozy – do poměrně vzdálených jádrových měst se stávalo stále častějším jevem. Mělo to podobné sociální důsledky pro vnitřní části měst jako „stará“ suburbanizace. Tyto části měst ztrácely střední a někdy i vyšší příjmové skupiny a mnoho obytných čtvrtí uvnitř města začalo chátrat a některé se změnily ve slumy.

A tak nová fáze urbanizace v západní Evropě, jejíž začátek lze umístit do sedmdesátých let, nabyla výrazné formy „urbanizace bez města“ a dokumentovala jasnou zřetelnost H. G. Wellse. Ten však nemohl postřehnout nutně sociální

důsledky těchto nových forem poměšřování. V bohatě sociálně a kulturně čleňných a zároveň sociálně rozvrstvených společnostech, které mají zároveň dosti prostředků na vysoký stupeň mobility poměrně velké části svých členů, musela tato nová fáze urbanizačních procesů začít ohrožovat vnitřní části mnoha evropských měst. Tento obrat, vedoucí v západní Evropě k urbanizaci bez koncentrace do měst, byl nepochybně důležitou změnou. Do jisté míry šlo o všem o organické pokračování dosavadních procesů. Ve východní Evropě byl však po 2. světové válce zahájen pokus o plánovitě řízení urbanizačních procesů a vytvoření socialistické soustavy osídlení. Jeho výsledky jsou poučné, neboť ukazují, že ani silně centralizované režimy opírající se o značnou moc nebyly s to změnit některé obecné rysy urbanizačních procesů.

Urbanizace v socialistických zemích

Celý čtvrtý oddíl naší knihy se bude podrobně zabývat urbanizací českých zemí v podmínkách socialismu. Ale ani v této části, věnované obecným otázkám urbanizace, se nemůžeme alespoň stručně nezmínit o specifických rysech tohoto procesu v uvedeném období a o příčinách této specifčnosti. Náš pohled nebude zaměřen jen na vývoj v českých zemích, pokusí se ukázat obecné rysy urbanizace v evropských socialistických zemích.

Lišily se procesy urbanizace za socialismu od těch, které probíhaly nebo probíhají za kapitalismu? Jestliže ano, jsou tyto rozdíly významné? Odpovědi na tyto otázky rozdělily autoři, kteří se urbanizací v evropských zemích sovětského bloku soustavně zabývali, na dvě skupiny.

Podle první z nich je nutno hovořit přímo o „socialistické urbanizaci“, která se genericky liší od urbanizace probíhající v podmínkách kapitalistických společností. Hlavním a vážným argumentem těch, kdo zdůrazňovali rozdíly, bylo přesvědčení, že je vyloučeno, aby se do sociálně-prostorové organizace společností nepromítly výrazné důsledky změn výrobních vztahů, znárodnění průmyslu, združstevnění zemědělství, komunalizace bytového fondu, nahrazení tržních mechanismů centrálním plánováním a nahrazení ekonomických – především cenových – nástrojů při rozhodování o rozdělení zdrojů instrumenty politicko-administrativními, které se opíraly o ideologické cile socialismu.

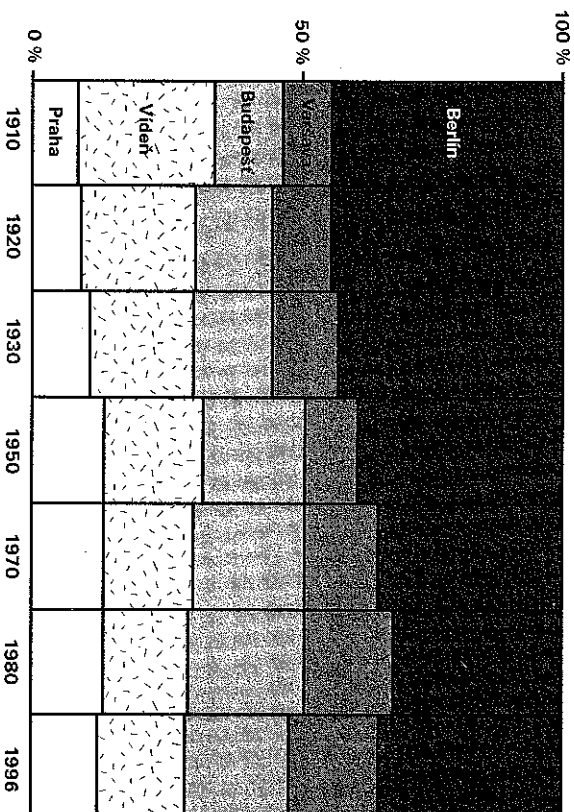
Druhá skupina názorů vycházela z předpokladu, že urbanizace je součástí obecných procesů modernizace, které zahrnují také industrializaci. Socialistická industrializace, která byla v mnohých východoevropských a zčásti i středoevropských zemích první etapou formování toho, co se označovalo jako socialistická společnost, musela podle tohoto názoru nutně vést k podobným sociálně-prostorovým důsledkům jako industrializace klasická, která probíhala v rámci tržních ekonomik. To se podle tohoto stanoviska mělo říkat především

koncentrace obyvatelstva do městských sídel, do značné míry také rozdělení populace do jednotlivých velikostních kategorií sídel, tedy celého systému osídlení. V důsledku industrializace se i rozmištnění obyvatelstva v socialistických zemích stávalo stále nerovnoměrnějším a rostly kontrasty mezi velikostí sídel a mezi regiony. Autoři této druhé skupiny ovšem připouštějí, že univerzální procesy spojené s přechodem z venkovské na městskou společnost nejsou v socialistických zemích jisté specifické rysy, a hovořili často buď o „deformacích“⁴⁶ anebo o „modifikacích“⁴⁷ univerzálního procesu urbanizace. Maďarský regionální geograf György Enyedi, který také patřil k této skupině, ve své stati z roku 1996 přímo říká: „... za fasádou rozdílu a podobnosti kapitalistické a socialistické urbanizace existovala společná kauzality: proces moderní urbanizace.“⁴⁸ Proto tito autoři mluví o „urbanizaci v socialistických zemích“. Je nutno ještě dodat, že blíže k tomuto druhému stanovisku měli vždy ti autoři, kteří vycházeli z geografické perspektivy; anebo uvnitř sociologie ti, kdo rozvíjeli tzv. sociálně-ekologickou orientaci studia města. Naopak mezi těmi sociology, kteří si více všímali nové mocenské situace za socialismu, kteří studovali roli státu v socialismu, nové nerovnosti za socialismu, převládá názor, že existuje specifická socialistická urbanizace.

První skupina hovořila proto spíše o socialistické urbanizaci, druhá pak o urbanizaci v socialistických zemích. Do značné míry bylo toto odlišné chápání způsobeno rozdílnou perspektivou obou stanovisek. V první z nich převládá pohled na jednotlivá města, na jejich vnitřní strukturu, a zejména na sociologické aspekty, například na bytovou politiku, postavení jednotlivých sociálních vrstev ve městech, mocenské elity apod.⁴⁹ v druhé pak pohled na celek osídlení a na jeho geografické stránky.⁵⁰ Jinak řečeno, empirické analýzy ukázaly, že rozdíly mezi urbánními procesy v zemích s centrálně plánovaným hospodářstvím a v zemích s tržní ekonomikou se zvětšovaly od makrodimenze k mikrodimenzi. Celý problém má také dimenze historické. Urbanizační trajektorie v socialistických zemích se totiž lišily od trajektorií v zemích kapitalistických, zejména v prvních fázích vývoje socialismu. Po 10–15 letech od převzetí moci komunistickými stranami však začaly urbanizační trendy v socialistických zemích konvergovat k více či méně obecným vývojovým liniím, pozorovaným v minulosti ve vyspělých zemích s tržním hospodářstvím.

Přes rozdíly v interpretaci se obě skupiny shodovaly v tom, že na urbanizaci probíhající v socialistických zemích působily jednak specifické společenské podmínky, jednak komunistická ideologie a konečně také historická vývojová fáze samotného procesu urbanizace. V jedné z dalších kapitol se tímto specifickým faktorem, které modifikovaly obecné rysy urbanizace, budeme věnovat podrobněji. Bude nám k tomu sloužit především výklad o urbanizaci v České republice. Zde lze pouze uvést, že urbanizace v socialistických zemích probíhala odlišně v důsledku celospolečenského vlastnictví výrobních prostřed-

Mění se procentuální podíl obyvatelstva pěti hlavních měst střední Evropy (1910–1996)

Pramen: Údaje Českého statistického úřadu a OSN

ků a také v důsledku toho, že o územním rozmístování výrobních i nevyrobních investic rozhodovali místo trhu plánovači pracující v institucích státního centrálního plánování. Proto mnozí autoři hovořili o „řízené urbanizaci“.

Urbanizační procesy ve východní Evropě – přestože měly mnoho společného s urbanizací probíhající i v nesocialistických zemích Evropy –, měly i řadu specifických znaků. Do první skupiny specifických rysů urbanizace ve většině socialistických zemí patřil pomalejší růst hlavních měst než v zemích západní Evropy. To bylo do značné míry důsledkem plánovacích ideologií a ekonomických politik těchto zemí. Druhým takovým rysem byl naopak rychlý růst středně velkých a někdy i malých měst. Třetím specifickým rysem, který však nebyl obecně platný, bylo to, že v socialistických zemích se zastavila nebo nerovzněla suburbanizace. Další specifika se týkala rozdílu v regionálních procesech. Za socialismu se odlišně formovaly tzv. metropolitní městské regiony: zjednodušeně řečeno – regionalizace měst, vytváření velkoměstských regionů bylo oslabeno, i když nepochybně existovalo. Oslabeny byly rovněž tzv. polarizační procesy, tj. stimulační růst menších měst v okolí velkých. V socialistických zemích – zejména menší velikosti – existovaly mezi regiony menší hospodářské a sociální rozdíly než v zemích s tržním hospodářstvím. A konečně k časovým rysum patřilo relativní uzavírání jednotlivých administrativních regi-

onů, například v Československu bývalých kraji. To se týkalo omezené migrace, organizace dopravy a řady jiných jevů.

Důsledky hospodářského, sociálního a politického systému socialismu se promítaly i do specifických rysů vnitřní struktury jednotlivých měst. Na prvním místě menší pestrost, na druhém neekonomickým zacházením s půdou a na třetím menší sociální marginalitou, tj. absencí okrajových městských skupin. Socialismus pozměnil i vnitřní sociální strukturu měst a z tohoto hlediska byly nejvýznamnější následující jevy: Vnitřní části měst, zděděné z kapitalismu, často stagnovaly nebo i chátraly, socialismus se „projíval“ zejména na okrajích měst výstavbou velkých obytných souborů, označovaných u nás jako sídliště, tato sídliště se stavěla z přelambkovaných uniřkovaných dílců a to způsobilo jejich značnou uniformitu a monotónnost. A konečně obecně platilo, že sociálnětická města byla sociálně-prostorově smíšenější než města v zemích s tržním hospodářstvím. Rozdíly mezi jednotlivými částmi měst byly více než v minulosti určovány demografickými faktory, především věkem a skladbou řada mácností a méně než v minulosti sociálními vrstvami. Jak však ukázala řada autorů, socialistická města byla plna starších i nové vznikajících, tzv. socialistických, nerovnosti a ty začaly ve fázích „zralého“ reálného socialismu znovu diferencovat města i prostorové. I z tohoto hlediska začala města v dřívějších socialistických zemích konvergovat k uspořádaní, které se ustálilo v západní Evropě.

Současné proměny urbanizace v Evropě

Obě části Evropy, do roku 1989 oddělené železnou oponou, se pomalu, ale jistě propojují a do určité míry se znovu stávají jedním hospodářským a sociálním prostorem, byť vnitřně diferencovaným. Je to proces neobyčejně složitý a těžký a potrvá desetiletí, než kontinent vytvoří společnou oblasť. V případě realizace tohoto optimistického scénáře začnou postupně srůstat i „sídelní tkáň“ obou těchto makroregionů. První příznaky takového spojování lze osahně pozorovat už několik let po zhroutilí komunistických režimů. Velká města střední i východní Evropy se stávají součástí nové se formujícího kontinentálního systému měst, začínají se stále více ekonomicky, dopravně, ale i kulturně propojovat s městy a zeměmi západní Evropy. V proměnách jejich vnitřní struktury lze pozorovat jevy, které jsou analogií toho, co se děje na Západě. Proto je tak potřebné zabývat se příčinami soudobých procesů urbanizace v Evropě jako celku.

Věštna autorů, kteří se snaží ukázat na specifika současné evropské urbanizace – Manuel Castells, Richard Drewett, Paul Cheshire, I. Gordon a další⁵¹ –, se shoduje na tom, že k hlavním sociálním trendům, které působily na evrop-

ský systém osídlení a na města na sklonku 20. století a v současnosti, patří: 1. nová technická revoluce spojená s prudkým rozvojem telematiky, která propojila dříve oddělené technologie, tj. počítače, telekomunikaci a televizi, do jednoho média, tj. do ukládání a výměny informací; 2. formování nové sociální struktury a také skladby pracovních příležitostí vlastní informační společnosti; 3. formování globální ekonomie, která je něčím jiným, než byla stará světová ekonomie, a která je spojena s novým rozdělováním světa, byť to zní sebeparadoxněji; 4. evropská integrace, která vedle poměrně značného oslabování role národních států znamená zároveň posilování politického a často i ekonomického významu regionů a měst; 5. růst významu ekologických hnutí a ekologického vědomí; 6. nový rozvoj ženského hnutí. Následující stránky se zaměřují především na novou technickou revoluci a urbánní důsledky informační společnosti.

Soudobá technická revoluce, označovaná také jako informační revoluce, je založena na inovacích, které mají několik vlastností, jimiž se liší dnešní technika od technologických systémů minulosti.

Nejobecněji lze říci, že se zmenšila role technologií založených na energeticko-látkové přeměně a rozvíjely se technologie založené na ukládání a přenosu informací. Jinak řečeno – uvolnily se dosud těsné vztahy mezi látkovým, energetickým a informačním subsystémem technologií. Už starší technologické soustavy, například mechanické, přenášely a uchovávaly informace a používaly je třeba k samoregulaci. Nové technologie jsou však založeny na zprošředkovaném využívání lidských vědomostí. Z hlediska prostorového uspořádání lidských činností, tudíž také osídlení, se stal nejdůležitějším prvkem této revoluce prudký rozvoj prostředků přenosu informací na dálku.

Tato orientace na informační složku všech technologických (ale i jiných) procesů spojila společným principem nejrozmanitější oblasti: mikroelektroniku zpracovávající a produkující informace se stále rostoucí rychlostí, automatizaci zavádějící naprogramované činnosti na základě vložených informací do výrobních a jiných procesů, genové inženýrství opírající se o dekodování informační soustavy organismů.

Nové technologie přestaly být orientovány produktově a stále více se v nich uplatňovala procesováni orientace. Šlo tu o novou formu výroby a její organizace. Věštno a lepšího výkonu ve všech oblastech aplikace se začalo dosahovat tím, že se lépe využívaly znalosti samostatných procesů spojených s jednotlivými výrobními nebo jinými operacemi. V radikální formě znamenala tato přeměna přechod od výroby předmětů k výrobě technologií, které byly natolik pružné, že je bylo možné – podle konkrétních požadavků uživatelů – používat až na místě spotřeby. To posílilo trend, jehož si všimli zejména britští sociologové, například Jonathan Gershuny ve své knize z roku 1978 *Po průmyslové společnosti: vynořující se sebeobslužná ekonomie*, k zvěššujícímu se rozsahu

„samooobsluhy“ domácínosti. Služby poskytované lidmi jsou nahrazovány technologiemi, které sami obsluhujeme.⁵²

Přechod od výroby předmětů k výrobě technologií je v podstatě umožněn už uvedeným rozvolňováním vztahu mezi látkovým, energetickým a informačním subsystémem všech soudobých technologií. Působení této přeměny je velice různorodé a stále ještě nevidíme veškeré její dopady. Pokud jde o její důsledky v prostorové organizaci společnosti, snad nejvýstižnější to, čím procházíme, vyjádřil Manuel Castells, když napsal, že vznikají prostory toků místo prostorů míst.⁵³ Osídlení a města se mění ovšem také v důsledku zprostředkovaného působení informační revoluce. Ta totiž mění skutečně všechny části našeho života, nejen výrobu, dopravu, komunikaci, ale také život domácínosti, služby, časové rozvrhy lidí, jejich hodnotové orientace. Velmi důležitou zprostředkující složkou jsou proměny práce a s tím spojené změny ve struktuře povolání, a tedy i v sociální struktuře.

Aplikace nových technologií ve výrobě vedla k rychlému poklesu pracovních příležitostí v tradičním průmyslu a k přesunu lidí do služeb a zpracovávání informací. Práce se stává stále méně manuální a je stále více sémantická. Stále větší počet lidí pracuje s informacemi a s významy. Úbytek práce v průmyslu postihl nejvíce samozřejmě staré průmyslové aglomerace a bude pravděpodobně pokračovat. Jedna z prognóz odhaduje, že v USA budou pracovat roku 2020 v průmyslu jen 2 % ekonomicky aktivních lidí.

Informační revoluce začala vnašet změny i do vývoje služeb a ty v některých odvětvích služeb vyvolaly úbytek potřebných lidí. Počítače, podobně jako ve výrobě, začaly i zde vyřazovat některé profese. Technologický pokrok opravil některé teze tradičních modelů přechodu ke společnosti služeb, zejména ty, které zdůrazňovaly malé možnosti racionalizace činnosti ve většině služeb, a tudíž trvale velkou poptávku po lidech v sektoru služeb. Zapomnělo se však na to, že je rozdíl mezi službami administrativními, obchodními, výrobními a službami přímo pro lidi (restaurace, turismus, zdravotnictví, školství). Právě služby administrativního typu prošly největšími změnami. Prvním velkým úspěchem počítačů v této oblasti byla racionalizace činnosti souvisejících se zpracováním velkého množství dat (šeků, objednávek letenek apod.), ale počítače pronikly i do složitějších a často tvořivých oblastí – do manažerských úkolů, plánování ve firmách, finanční a marketingové strategie, do vnitřní kontroly organizace, ale také do řízení dopravy, navrhování budov, statistických výpočtů apod. To vše uvedlo do rychlého pohybu strukturu a organizační podniků, jejich vzájemné vztahy, a především skladbu zaměstnanců jak ve firmách, tak i celých hospodářských sektorech – a tudíž i ve městech.

Jaké hlavní změny tedy vnesla a ještě stále vnaší informační revoluce do uspořádání prostoru v evropských podmínkách? První úvahy, které se nemohly ještě opírat o poznatky z empirických výzkumů, odhadovaly možné důsled-

ky nových technologií z jejich vnitřních vlastností. Nejčastěji opakovanou myšlenkou byla v této souvislosti idea, že pohyb informací může nahradit fyzický pohyb. Řečeno zjednodušeně, nepotřebujete poslat, který vám doručí nějaký dokument, když tento dokument můžete poslat faxem anebo e-mailem, nemusíte jít do banky osobně, když můžete dát pokyn k finanční transakci z vašeho účtu pomocí telekomunikačního příkazu. Do značné míry si to myslili i odborníci uvážující v minulosti o důsledcích rozšíření telefonu. Pokud by tedy nyníější nová generace telekomunikačních technologií působila tak, jak se teoreticky předpokládalo, mohla by přinést značné omezení fyzického pohybu lidí ve městech, mezi městy apod. To se však nestalo, alespoň ne v té míře, jak soudili mnozí futurologové. Nové technologie měly a mají ambivalentní důsledky.

Není pochyb o tom, že vedly ke kvantitativnímu růstu a zrychlení výměny informací mezi hospodářskými subjekty, administrativními jednotkami, lidmi atd. To nepochybně přispělo k celkovému zrychlení tempa života, měřeného počtem akcí, rozhodnutí činěných lidmi ve standardních jednotkách času. Méně zřetelné jsou prostorové účinky informační revoluce a jejich technologičtý. Zdá se, že nebylo dosti využito zkušeností z historie telefonu. Ten nepochybně v jisté míře, nikoli však dramatické, nahradil fyzický pohyb přenosem informací a poněkud přibřádl rozsah dopravy. Pravděpodobně byl také jedním z činiteľů umožňujících dekoncentraci kompaktních měst z 19. století a vznik předměstí. Nepřispěl však k rovnoměrnějšímu rozvoji celého osídlení. Na začátku telefonizace bylo zřejmé, že telefony jsou soustředěny v existujících centrech osídlení a že se postupně šíří z velkých měst do malých a odstupně s poměrně velkým zpožděním do venkovských obcí. Podobně je tomu v současné době i s počítači, internetem, e-mailem. Jsou soustředěny v nadprůměrné míře především ve velkých městech a městských aglomeracích a odtud se šíří do ostatních složek osídlení. Většina sociologů i geografů zastává názor, že vliv nové technologie na osídlení nepochybně existuje, ale že by se neměl přeceňovat. Někteří, například Hartmut Häussermann a Walter Siebel v knize *Nová úrbania* z roku 1987⁵⁴ soudí, že jejich působení je ambivalentní, mohou vést jak k větší koncentraci, tak i dekoncentraci. Jak se projeví jejich účinky v osídlení, závisí především na ekonomickém a sociálním rámci, ve kterém se aplikují. Rozhodně tu neplatí zjednodušený technologický determinismus, který odvozuje důsledky technologií z vlastností samotných technických inovací.

Optimistické odhady širších společenských důsledků informační revoluce vycházejí z předpokladu, že jestliže klasická mechanizace práce v průmyslové výrobě vedla k soustředování lidí do velkých továren a pak také do rostoucích kompaktních průmyslových měst o velkých hustotách zastavení i obyvatelstva, nové technologie nabídlí možnosti dekoncentrace na různých úrovních. Přispívají také k větší pružnosti výroby, k snížení dělby práce a tím omezení její monoömnosti. Zatímco stará mechanizace způsobila degradaci zručnosti, zce-

la automatizované provozy, umožněné informační revolucí, odstraňují nekválifikovanou práci a na pracovištích dobře vybavených počítači se celkově zvyšuje pracovní kvalifikace. Nová technika umožňuje navíc flexibilizaci práce, pracovní doby a mohla by kromě toho vrátit některé pracovní činnosti do domovů lidí. A to by ovšem byla změna, která – kdyby se uskutečnila ve velkém měřítku – by mohla skutečně revolučně změnit nejen hospodářskou organizaci společnosti, denní život lidí, ale zejména povahu práce. Měli bychom ovšem zdůraznit, že to se týká těch činností, které zpracovávají informace. Vzhledem k tomu, že těchto činností v současné době přibývá, mohla by se taková proměna týkat větší části pracujících lidí. A opět se nabízí hypotéza, že tato změna by mohla vést k snížení nároků na plochy pro administrativní práce v centrech měst a ve svých důsledcích k postupnému omezení pohybu lidí mezi jejich bydlištěm a pracovištěm.

Pozorování toho, co se skutečně dělo v posledních desetiletích s centry velkých evropských měst, to však nepotvrdilo. Tlak na plochy pro administrativní činnosti v těchto centrech rostl, proto se v nich také dále stavěly velké administrativní budovy. Velmi názorným příkladem je vývoj ve vnitřních částech Londýna, rostoucí potřeba výstavby tzv. paralelních center, která vznikla ve většině velkých evropských měst, například ve Frankfurtu nad Mohanem, v Milánu, Vídní či v Hamburku. Nová technika tedy automaticky k dekoncentraci měst nevedla. Naopak, ukázalo se, že i v nových podmínkách působí některé aglomerační výhody. Ne sice tak, jak tomu bylo ve městech tradičního průmyslového období, kde společná technická infrastruktura a veřejné služby snižovaly výrobní náklady. Aglomerační výhody ve městech informační revoluce se týkají komunikací mezi řídicími finančními a obchodními institucemi, které sídlí v dnešních centrech měst. To nejsou místa rutinních administrativních činností, nýbrž především místa velkého množství nerutinních, rozhodovacích a strategických činností, ve kterých hraje důležitou roli vzájemná blízkost těchto institucí a možnost snadných kontaktů tváří v tvář. Z toho pak vyplývá i častá kritika telematického města: že tento nový druh města vedl k velké koncentraci moci. Konkrétně se to projevilo v posledních dvaceti letech pokračováním procesu koncentrace ústředí velkých nadnárodních průmyslových i obchodních korporací do tzv. globálních měst.⁵⁵ Tato ústředí přitahují konference a obchodní jednání a na tom ovšem profitují také samotná města, kde taková ústředí sídlí. V Evropě vznikla už zřetelná hierarchie těchto řídicích měst a lze rozlišit nejméně tři jejich vrstvy.

Kriticky ladění autoři často upozorňují rovněž na to, že nová technika rozděluje společnosti na ty, kdo k ní mají přístup a používají ji, a na ty, kdo na ni nejsou napojeni. Může se stát, že proti vysokému vybavení novou telekomunikační technikou v centrech velkých měst budou stát „elektronická ghetta“, obývaná jakousi informační podtřídou. Nebylo by to poprvé, co nějaká tech-

nologie, zejména taková, která může sloužit jednotlivcům nebo domácnostem, zůstává na začátku svého hromadného rozšíření omezena ve svém použití jen na část obyvatelstva. Technické vybavení domácností, ale také podniků je nutno vždy analyzovat sociologicky, tj. s ohledem na sociální rozvrstvení společnosti.

Přes všechny tyto nejasnosti je zřejmé, že informační revoluce ovlivnila pracovní organizaci společnosti. Vede především k nové dělbě práce mezi městy, jak v globálním, tak i kontinentálním měřítku. Největší města ekonomicky nejrozvinutějších zemí se zřevují průmyslu a ještě více než v minulosti posilují výrobu službami a koordinačními činnostmi. Největší města v nově se industrializujícím světě, v Latinské Americe, jihovýchodní Asii aj., naopak posilují svou průmyslovou složku. A konečně největší města v nejdůležitějších částech světa, která jsou pouze slabě napojená na globální síť, žijí stále převážně z výměny základních služeb, z výměny zboží v regionálním měřítku. Taková je situace ve velké části Afriky a části Asie. V kontinentálním měřítku, například v Evropě, to znamená, že postavení měst je stále více určováno funkcemi, které mají tato města v Evropě jako celku, a nikoli pouze v rámci národních států. Informační revoluce spojená s ekonomickou a politickou integrací v Evropské unii a v celém kontinentu způsobuje, že jednotlivá města, hlavně ta velká, jsou stále více „zasíťována“ do složitě a bohatě interakce. Už dnes třeba osudy Prahy závisí značně na tom, co se děje v Budapešti, Vídní a Berlíně a do jisté míry i ve vzdálenějších městech Evropy. Krok za krokem tak vzniká jednotný městský systém celého kontinentu. Rada studií, které se zabývaly novou hierarchií evropských měst, rozdělila tato města do několika kategorií: Martine Mejerová⁵⁶ je rozdělila na: 1. metropole – Londýn, Paříž, 2. europole – Milán, Frankfurt, Brusel aj., 3. euroměsta – jako Lyon, Manchester, Rotterdam, a ostatní menší města. Praha patří do kategorie europole nebo euroměst.

Nová telematika – jak je označováno propojení počítačů, televize a telekomunikace – vyvolala i vznik a rozvoj europole, ve kterých se spojily finanční, dopravní, informační, mediální, ale i kulturní funkce. Dobrým příkladem takového spojování funkcí může být moderní historie Frankfurtu nad Mohanem. K jeho tradičně silné roli finančního centra, v posledních desetiletích značně zesílené, přibýlo světově významné letiště, veletrhy, pokračování v silném postavení na poli médií, vydávání knih a posílení role města jako centra moderního umění. Existuje šance, že z Prahy se stane europole, která spojí funkci regionálního centra s roli konferenčního centra evropského významu a s rolí jednoho z významných center městského turismu. Je zapotřebí zdůraznit, že vznik jednotného evropského systému měst znamená, že tato města také vzájemně soutěží a zároveň spolupracují. Je to typický projev symbiotické soutěže, na kterou upozorňovali – když uvažovali o vzájemných vztazích mezi městy – už zakladatelé moderní sociologie města z *Chicago*ské univerzity.⁵⁷

Na řadě velkých konferencí o budoucnosti měst, o světové urbanizaci, například na konferenci URBAN 21, která se konala roku 2000 v Berlíně,⁵⁸ a také v řadě odborných knih zabývajících se tímto tématem zaznívá stále častěji myšlenka, že velká města posilují v současné době svůj vliv, kdežto národní státy svůj vliv ztrácejí. Příznaky takového vývoje lze pozorovat už v současnosti, proto se hovoří o jakémsi novodobém oživení systému podobného svazu han-zovnických měst. V úvodní studii ke konferenci URBAN 21, kterou připravil Peter Hall a Ulrich Pfeiffer, se přímo říká: „Můžeme spolehlivě předpovědět, že v roce 2025 bude celý svět jednou městskou sítí opírající se o automatickou výrobu, dopravu a komunikační soustavu, které uvolní lidi k tomu, aby mohli pracovat v největších lidských službách, v oblasti vzdělání, výchovy, poradenství, komunitních služeb a aby se stali aktivními občany. Takový byl ideál městského života od starověkého Řecka. Zejména velká světová města budou zcela propojena, zasítována a vytvoří jakousi kybernetickou verzi staré ligy měst hanzy.“⁵⁹ Tato velmi optimistická představa ponechává stranou znepokojující informace sociologů o současném stavu některých největších měst světa. Ti na základě výzkumu sociální struktury a napojení lidí na informační síť zjistili, že nová informační města jsou většinou také tzv. duálními městy. Vedle kosmopolitních elit v nich žijí také poměrně velké masy obyvatel, kteří jsou součástí tribálního lokálních komunit. Manuel Castells, jeden z autorů knih o duálních městech, ve své úvaze o evropských městech v době informační společnosti a globální ekonomie zdůrazňuje, že hlavním problémem soudobých velkých měst v Evropě je dobré a účinné propojení jejich globálně orientovaných funkcí s lokálně zakořeněnou společností a kulturou.⁶⁰ Podarěli se jim spojit tyto dvě stránky, budou schopna lépe se vyrovnat s globalizací než národní státy.

Závěrem je třeba dodat, že nová technická revoluce, vyvolaná rozvojem telematiky a spojená s globalizací, mění také vnitřní strukturu měst. Vedle národních a stále více mezinárodních obchodních center, která spojují města se světem a která jsou součástí nové městské sítě, existují stále lokálně orientované čtvrti zachovávající staré místní tradice. Jde například o staré měšťanské čtvrti, ale i o tradiční dělnická sousedství a zbytky starých předměstí. Vedle toho ovšem vznikají v modernizovaných částech vnitřních měst obytné čtvrti, které mají kosmopolitní charakter a jsou obydleny převážně cizinci napojenými na globální ekonomii. Ale takové nové kosmopolitní obytné ostrovy mohou vznikati i na předměstích, jak ukazuje případ Prahy. Vedle těchto kosmopolitních a globálně orientovaných komunit najdeme ovšem ve velkých městech Evropy i čtená degradovaná gheta, kde bydlí zahraniční imigranti, kteří obsluhují, udržují, uklízejí atd. město a jeho složky sloužící globální ekonomii. Nejnovější fáze urbanizace tak vnáší i dovnitř měst zcela nové morfologické složky, které je zpešťují, ale zároveň i vytvářejí nová pole možných sociálních a kulturních napětí a konfliktů.

A tak představa, že urbanizace je přechodem z jednoho rovnovážného stavu prostorové organizace společnosti do dalšího takového stavu, který se bude vyznačovat určitou stabilitou městského osídlení, se začíná měnit. Urbanizace je a byla nepochybně proměnou venkovské společnosti v městskou. Ale tato městská společnost a její prostorové uspořádání nejsou ničím statickým. Prá-diferencující a hierarchizující. Naznačil to přehled změn, který je popsán v této závěrečné části naší první kapitoly, která se snažila osvětlit některé teoretické problémy a snažila se odpovědět na to, co se dnes rozumí urbanizací. Na méně důležitou otázku o tom, jaké možné směry vývoje městského osídlení a měst v našem prostoru lze očekávat v budoucnosti, se pokusíme odpovědět na konci knihy.